

Marek Marszałek
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5265-2583>
e-mail: marmarsz@ukw.edu.pl

Z dziejów wokabul literowych w leksykografii polsko-rosyjskiej (na materiale ilustracyjnym XIX-wiecznego słownika Piotra Dubrowskiego)

On the history of single-letter vocabulary in Polish-Russian lexicography (based on a 19th-century dictionary by Pyotr Dubrovsky)

Abstrakt

Autor zajął się słabo opracowanym zagadnieniem obecności w słownikach dwujęzycznych artykułów hasłowych z literą w nagłówku. Przedstawił skromny stan badań, wskazał – głównie na podstawie prac J. Wawrzyńczyka – potencjał przekładowy tkwiący w hasłach grafemowych, dokonał przeglądu słowników polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich pod kątem rejestrowania hasel literowych oraz pod kątem zawartości takich hasel. Autor podał też w wielkim skrócie wyniki analizy zawartości wokabul grafemowych, dokonanej wcześniej na podstawie części rosyjsko-polskiej XIX-wiecznego słownika P. Dubrowskiego, po czym przeszedł do krytycznego oglądu analogicznych hasel w części polsko-rosyjskiej. Wykazał, że tak jak w komponencie rosyjsko-polskim hasła literowe są segmentami szkicu graficzno-fonetycznego, rozrzuconymi po całym korpusie słownika. Leksykograf XIX-wieczny nie potraktował grafemów jako jednostek przekładowych, nie wykorzystał odnośnych artykułów nawet jako miejsca prezentacji frazeologii, którą pewne litery obrosły.

Słowa kluczowe: XIX-wieczna leksykografia polsko-rosyjska, słowniki, hasła literowe

Abstract

The author addresses a poorly studied issue of single-letter headword entries in bilingual dictionaries. He presents a modest state of research, pointing out the translation potential of graphemic headwords, mainly on the basis of J. Wawrzyńczyk's work. He also reviews Polish-Russian and Russian-Polish dictionaries in terms of them registering single-letter headwords and the content of such headwords. Moreover, the author quotes results of analysis of graphemic vocabulary, which was previously carried out on the basis of the Russian-Polish part of P. Dubrovsky's 19th-century dictionary, and then proceeds to provide a critical review of similar entries in the Polish-Russian part. It is shown that like in the Russian-Polish component, one-letter headwords are segments of a graphical and phonetic sketch, scattered throughout the body of the dictionary. The 19th-century

lexicographer did not treat the graphemes as translation units, he did not use the relevant entries even as a place to present phraseology which related to some letters.

Key words: 19th-century Polish-Russian lexicography, dictionaries, letter entries

1. Refleksje lingwistów o hasłach literowych i literach jako translandach

Kwestia występowania liter w charakterze wokabul niespecjalnie zajmowała teoretyków słownictwa dwujęzycznego, w tym rosyjsko-innojęzycznego i innojęzyczno-rosyjskiego. Brakuje wzmianek na ten temat w fundamentalnych pracach teoretycznych dotyczących tworzenia słowników przekładowych (Bierkow 1973, 1977; Bogusławski 1988¹, 2013; Sadikow 2019), o hasłach literowych nie wspominają też autorzy innych szerzej znanych prac z zakresu teorii leksykografii (Szczerba 1974; Kim 1981; Mędelka, Wawrzyńczyk 1992; Dubczinskij 2009: 97–121; Safiullina 2018).

Prawdopodobnie to J. N. Baudouin de Courtenay najwcześniej zabrał głos na temat litery jako wyrazu hasłowego w słownikach, w tym dwujęzycznych, i ocenił zawartość znanych mu „literowych” artykułów słownikowych. Wypowiedź tę można znaleźć w pierwszej z niewielu prac jego pióra dotyczących leksykografii, a mianowicie w *Uwagach o słowniku rosyjsko-polskim*. Krótka konstatacja językoznawcy ma charakter krytyczny i odnosi się do słowników XIX-wiecznych. Została sformułowana w roku 1875 w trakcie pracy nad projektem słownika rosyjsko-polskiego², por.:

Объяснение произношения отдельных букв (А, Б, В...), даваемое, например, Далем, Савиничем, Макаровым и др., безусловно, не будет иметь места в нашем словаре. Оно будет заменено статьями о русском произношении и правописании, прилагаемыми к словарю (Boduen de Kurtene 1963: 142).

W latach sześćdziesiątych XX w. kwestią wtórnych zastosowań liter, w tym także ich przekładalnością, zajmował się Y. Malkiel. Badacz ten zebrał oryginalny materiał językowy z zakresu nomenklatury muzycznej

¹ Zajmując się szczegółowo zasadami opracowania słownika dwujęzycznego typu ogólnego, autor pomija kwestię wyznaczenia zakresu słownika (Bogusławski 1988: 20–22).

² Jak pisze A. A. Leontjew w krótkim wprowadzeniu do wydanego w 1963 r. rosyjskiego przekładu tej instrukcji leksykograficznej, w roku 1875 A. Wiślicki, redaktor „Przeglądu”, zaproponował J. N. Baudouinowi de Courtenay opracowanie słownika rosyjsko-polskiego. Językoznawca propozycję przyjął, zaprosił do współpracy J. Karłowicza i do niego właśnie wysłał ułożoną przez siebie instrukcję. Tymczasem A. Wiślicki się rozmyślił, zerwał umowę, słownik nie powstał. Instrukcja trafiła do archiwum L. W. Szczerby (Boduen de Kurtene 1963: 139).

(anglo- i niemieckojęzycznej)³, terminologii chemicznej i matematycznej (por. m.in.: krzywa *A*, oś *X*, triada niewiadomych *XYZ*) (Malkiel 1967: 97), zwrócił uwagę na stosowanie (nawet w tekstach pisanych cyrylicą) łacińskiej litery *N* na oznaczenie nieznanego obiektu, zazwyczaj topograficznego, por. ros. *в зоподе N*, ale też innych obiektów, np. nieznaney osoby, por. ros. *зосподиш N*. Malkiel wspomniał także o praktyce przeliterowywania wyrazów, o oznaczaniu za pomocą liter rozmiarów odzieży (np. *koszulka M*), o nazywaniu rodzaju odzieży ze względu na jej podobieństwo do litery (np. *T-shirt*), o używaniu pierwszych liter alfabetu *ABC* jako nazwy abecadła albo (wtórnie) podstaw czegoś. Autor podał też przykłady frazemów opartych na literach, w tym notowanych w wielu językach połączeń w rodzaju pol. *z punktu A do punktu B* czy *od A do Z*. W artykule jest również mowa o skrótach i skrótowcach literowych (Malkiel 1967: 101–108).

Na polskim gruncie temat obecności grafemów w hasłownikach słowników dwujęzycznych podejmował J. Wawrzyńczyk. Badacz rozpatrywał specyficzne elementarne jednostki przekładowe, m.in. właśnie litery, w charakterze potencjalnych obiektów słownikarstwa polsko-rosyjskiego⁴. Materiał czerpał głównie z praktyki translatorskiej⁵. Jak pisze:

Tłumaczenie choćby paru zdań zawierających np. frazę wrócić z *A*// z *B*// z *C*. itd. przekonuje, że istnieją stabilne ekwiwalencje graficzne polsko-rosyjskie *A* – *A*., *B* – *B*., *C* – *И*., ..., *R* – *P*., *S* – *C*. itd. W serii tej dominują oczywiście odpowiedniości o podłożu fonologicznym: skrót *Ż*. otrzymuje odpowiednik *Ж*., *Ch* – *X*., *Cz* – *Ч*., *Rz* – *Ж*., *Sz* – *И*., *L* i *Ł* – *Л*. (Wawrzyńczyk 1991: 446).

Zdaniem badacza do siatki haseł słownika polsko-rosyjskiego kwalifikuje się również niebędący skrótem toponimiczny symbol *X*, ponieważ: „Otrzymuje on w przekładach rosyjskich regularny nierosyjski ekwiwalent literowy, mianowicie *N* [...]” (Wawrzyńczyk 1991: 446). Wawrzyńczyk zebrał także przykłady używania nazwy litery *D*: *de* w rozpowszechnionym eufemistycznym wyrażeniu *do d.* (*do de*⁶), wskazał – równie powszechną w funkcji eufemizmu – nazwę litery *K*: *ka*, wspominał też, że to bynajmniej nie jedyne skatologiczne użycia nazw liter, i stwierdził, że: „Potrzeba ustalenia

³ Warto dodać, że ostatnio za wprowadzeniem do siatki haseł słownika wokabuł *a*, *b*, *c*, *d*, *e*, *f*, *g*, *h*, odnoszących się do polskiej nomenklatury muzycznej, wypowiedział się G. Dąbkowski (2017: 55–56).

⁴ Por. wypowiedź: „Pragnę tutaj wskazać pewne przykłady relacji przekładowych (w krytyce leksykograficznej nierozpatrywane) i podnieść kwestię ich odzwierciedlenia w obecnych i przyszłych słownikach polsko-rosyjskich” (Wawrzyńczyk 1991: 445).

⁵ Jednakże nie wszystkie wtórne użycia liter mają charakter słownikowy. Są go pozbawione np. zastosowania takie, jak: *uroda przez duże U* (Wawrzyńczyk 1991: 446).

⁶ W artykule z ilustracją: *Putrament jest do de*, zaczerpniętą z autobiografii M. Hłaski *Piękni dwudziestoletni*.

optymalnego przekładu rosyjskiego jest tu oczywista” (Wawrzyńczyk 1991: 446–447). Kolejną błyskotliwą obserwację translatorską na temat konkretnego grafemu badacz zamieścił w innym artykule, przytaczając niecodzienną, wręcz egzotyczną elementarną rosyjsko-polską parę przekładową *П – п* napotkaną w polskim tłumaczeniu prozy F. Dostojewskiego, por.:

[...] хотел испросить у вас, чтобы вы ходили – по той стороне и со стороны переулка, где черный выход, этак покоем, описывая букву *П* то есть. [...] chciałem poprosić, żeby Pan chodził po tej stronie i od strony zaułka, gdzie tylne wejście, o tak, zakreślając literę *п* [...] (Wawrzyńczyk 2008: 455–456).

Wawrzyńczyk wskazał też inne wtórne użycia liter stanowiące niebanalne pary przekładowe, mianowicie: *вв. – w wiekach* i *вв. – w., 22. – w latach* i *22. – r.* (Wawrzyńczyk 2008: 455–446). W kolejnej pracy tego autora do wykazu odpowiedniości polsko-rosyjskich (zróżnicowanych formalnie i treściowo) trafiło kilka innych translandów literowych, nienotowanych w słownikach, wraz z proponowanymi translatami, por.: *q (litera) q (латинская буква)*, *v (litera) v (латинская буква)*, *x (litera) x (латинская буква; икс)*, *y (litera) 1. ы (соответствующая буква русского алфавита) 2. (игрек) y (узрек)* (Wawrzyńczyk 2010: 426, 430, 433). Omówieniu zawartości haseł literowych w XIX-wiecznym słowniku rosyjsko-polskim poświęcony jest artykuł J. Mędelskiej i M. Marszałka (Miendelska, Marszałek 2020).

2. Hasła literowe w polsko-rosyjskiej i rosyjsko-polskiej praktyce leksykograficznej

Leksykografowie praktycy w częściach przykorpusowych słowników polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich⁷ nie wzmiankują o wokabulach literowych⁸, w samych zaś korpusach hasła takie albo zamieszczają, albo też rezygnują z ich wprowadzania. Spośród dzieł z zakresu leksykografii polsko-rosyjskiej hasła literowe zawiera XIX-wieczny słownik F. A. Potockiego (1873). Autor rejestruje w nim tylko pięć grafemów i – poza literą *A* – nie traktuje ich jako translandów⁹. Grafemy jako nagłówki artykułów hasłowych włączył do swego słownika P. Dubrowski (1876), o czym będzie mowa niżej. Litery w funkcji wokabul znajdziemy także w słowniku z połowy XX w. (Grekow, Rozwadowska 1950), są tam jednak tylko cztery tego rodzaju artykuły

⁷ Obszernie o historii słownictwa przekładowego języka polskiego i rosyjskiego zob. Grek-Pabisowa 1997.

⁸ O braku zasad doboru haseł, zbyt ogólnikowych i skąpych informacjach dotyczących budowy siatki haseł w słownikach rosyjsko-polskich i polsko-rosyjskich zob. Kozdra 2017.

⁹ Por.: „Z, z буква согласная, в польской азбуке последняя”.

i zawierają wyłącznie pary przekładowe z zakresu muzyki¹⁰. Jedną literę, α ¹¹, zamieścili D. Hessen i R. Stypuła (1967)¹². Z kolei konsekwentnie rejestrowano grafemy w obszernym dziele pod redakcją J. Wawrzyńczyka (Wawrzyńczyk, Kuratczyk, Bartwicka 2005). Zostały one opracowane w sposób dobrze przemyślany, wręcz wyrafinowany¹³. Co się tyczy leksykografii rosyjsko-polskiej, to hasła literowe zawierają m.in. XIX-wieczne słowniki J. Sawinicza (1870¹⁴) i P. Dubrowskiego (1877), jedną literę, B ¹⁵, jako wokabułę znajdziemy w dziełku J. Boguszewicza z początków XX w. (Boguszewicz 1900), także jedną, α ¹⁶ – w słowniku z drugiej połowy XX w. (Mirowicz, Dulewicz, Grek-Pabis, Maryniak 1970), wszystkie litery¹⁷ mamy w słowniku z początków XXI w. (Wawrzyńczyk J., Kuratczyk, Małek, Gołubiewa, Bartwicka, Wawrzyńczyk A. 2004).

Wśród leksykografów, którzy zarzucili wprowadzanie liter do siatek haseł słowników polsko-rosyjskich, można wskazać m.in.: Z. Szczawińskiego (Szczawinskij 1913), J. Krasnego (Krasnyj 1931), B. Marchlewską i M. Rozwadowską (Marchlewskaja, Rozwadowskaja 1939), W. Jakubowskiego (1947), M. Rozwadowską (Rozwadowskaja 1969), A. Bogusławskiego (1978), R. Stypułę i G. Kowalową (1976). Nie ma wokabuł literowych także w słownikach rosyjsko-polskich pod redakcją Z. Szczawińskiego (Szczawinskij 1913a), J. Krasnego (Krasnyj 1933), W. Jakubowskiego (1946), J. Dworeckiego (1950) oraz A. Bogusławskiego (1978).

Zazwyczaj autorzy starszych dykcyonarzy przekładowych, nie w pełni jeszcze uświadamiając sobie specyfikę słownikarstwa dwujęzycznego, korzystali w kwestii haseł grafemowych (i nie tylko w niej¹⁸) z doświadczeń

¹⁰ Por.: „А муз. ля”.

¹¹ „^{a1} первая буква польского алфавита od a do z от a до зет, от начала до конца; ani a ani b (*nie umieć, nie rozumieć*) разг. ни бе ни ме (*не знать, не понимать*); kto powiedział a, musi powiedzieć (i) b кто сказал а, должен сказать и б; a b с азбука, азы, начала, основы; abc sztuki drukarskiej азбука (азы) печатного дела”. W pozostałych hasłach literowych umieszczono odpowiedniości z zakresu muzyki, np. b муз. си бемоль.

¹² Krytycznie o obróbce leksykograficznej nazw liter wprowadzonych do siatki haseł przez tych redaktorów wypowiedział się Wawrzyńczyk (1991: 446–447).

¹³ Por.: *é (litera) ць / ч; d litera 1. д 2. (oznaczenie kolejnego fragmentu tekstu, punktu na liście itp.) г.*

¹⁴ Z zaplanowanych czterech tomów słownika, na które miało się złożyć 40 zeszytów, w roku 1870 ukazały się 2 zeszyty.

¹⁵ „B – spółgłoska, wymawia się jak W”.

¹⁶ „^{a1} pierwsza litera alfabetu rosyjskiego a от a до зет od a do z”.

¹⁷ Podano w nim proste odpowiedniości w rodzaju a буква a, ale odnotowano też pary ekwiwalentów uwikłanych kontekstowo lub sytuacyjnie, takich jak: в буква 1. в 2. (*обозначение очередного фрагмента текста, точки и т. п.*) с.

¹⁸ Takie przekonanie panuje do dziś, por.: „W opozycji słowników w postaci leksykografia jednojęzyczna *versus* leksykografia dwujęzyczna i przekładowa to zasadniczo dwa

leksykografii jednojęzycznej. Odbywało się to ze szkodą dla przyjętych rozwiązań (por. o tym Miendelska, Marszałek 2020). Później, na przełomie stuleci i w XX w., litery raczej wyprowadzano z siatek hasel słowników dwujęzycznych. Przywróciły je – już jako rzeczywiste translandy elementarne¹⁹, a nie jedynie jako pomoc techniczną w odnajdywaniu informacji o rozmaitych innych kwestiach – słowniki XXI-wieczne pod redakcją J. Wawrzyńczyka.

3. Opracowanie hasel literowych w XIX-wiecznym słowniku rosyjsko-polskim Piotra Dubrowskiego

Niedawno przyjrzano się sposobowi opracowania hasel literowych w XIX-wiecznym (1877) słowniku rosyjsko-polskim²⁰ P. Dubrowskiego²¹. Okazało się, że leksykograf wprowadził do siatki prawie wszystkie litery alfabetu rosyjskiego, ale nie podał ich przekładów, bo potraktował grafemy w nagłówkach jako miejsca, w których informuje się polskiego czytelnika o wartości głoskowej rosyjskich liter, o zależnej od kontekstu fonetycznego wymowie niektórych głosek²², o dawnych nazwach liter. Owe dawne nazwy (*аз, буку...*) autor zamieścił dwukrotnie: w hasłach literowych²³ i na właściwych miejscach, wynikających z przyjętego w słowniku porządku alfabetycznego. W drugim wypadku nie podał jednak oczekiwanego ekwiwalentu tekstowego, lecz definicję (tzw. odpowiednik opisowy²⁴) w rodzaju

---

ostatnie typy korzystają z dorobku i rozwiązań metodologicznych leksykografii pierwszego rodzaju” (Białek 2018: 5–6). Dobitniej o statusie słowników dwujęzycznych wypowiedziała się A. Kożynowa: „[...] в глазах настоящих лексикологов – создателей фундаментальных словарей родного языка – переводной словарь остается Золушкой, которую по непонятной причине пустили на бал и заставили там играть чуть ли не главную роль” (Kożynowa 2007: 13).

¹⁹ Por. wypowiedź A. Bogusławskiego: „[...] w leksykografii dwujęzycznej obiektami powinny być translandy elementarne, tzn. człony jednostek przekładowych, które nie muszą się pokrywać z jednostkami języka wyodrębnionymi w analizie wewnętrznej języka wejściowego [...]” (1987: 16–17).

²⁰ W trakcie jego przygotowywania autor korzystał ze słownika rosyjsko-francuskiego N. Makarowa (Makarow 1867).

²¹ Rosjanin P. Dubrowski (1812–1882), filolog, nauczyciel gimnazjalny w Warszawie i akademicki w Petersburgu, członek-korespondent Cesarskiej Akademii Nauk, publicysta, był autorem książek, podręczników, wielokrotnie wznawianych słowników (zob. Dąbrowska 2018: 155–158).

²² Z opracowania poszczególnych hasel wynika, że autor często jeszcze mylił pojęcia *głoska* i *litera* (por.: „P [...] Старое название этого звука *рѣѣ* [rcy]”).

²³ Z punktu widzenia teorii i praktyki translatorskiej zupełnie niepotrzebnie.

²⁴ Por. uwagę J. Wawrzyńczyka o tego rodzaju substytutach przekładowych „[...] adekwatność semantyczna, absolutyzowana w procesie wypracowywania najlepszego translatu, generuje błędne ekwiwalentyzacje, spycha słownik przekładowy funkcjonalnie, celowościowo w stronę słownika definicyjnego, objaśniającego [...]” (2011: 172).

„Глаголь название звука Г”. Zaledwie trzy tego rodzaju artykuły słownikowe zostały wykorzystane jako miejsce rejestracji odpowiedniej frazeologii. Poza tym z powodów, których nie udało się ustalić, P. Dubrowski zamieścił tylko dwie nowe nazwy liter: *ze* i *me*, wszystkie pozostałe pomiął, mimo że weszły one do użytku już w XVIII stuleciu, stare zaś wycofano z obiegu pod koniec XIX w.²⁵ (Grot 1894: 2). Zagospodarowując hasła literowe, autor wzorował się na słowniku W. I. Dala (Дал 2002), jednak nie czynił tego mechanicznie, brał pod uwagę potrzeby polskiego użytkownika (niestety nie użytkownika-tłumacza), na co wskazuje np. pominięcie wywodu o arealach akania na obszarze Imperium Rosyjskiego. W opracowaniu haseł literowych wykryto wiele błędów (np. we wskazaniach wymowy, por. „Ч, произносится как польское Cz”, choć pierwsza spółgłoska jest miękka, a druga twarda), niedociągnięć (np. przy sześciu literach nie podano ich dawnych nazw) i niekonsekwencji (np. nie ujednolicono zapisów w jednorodnych artykułach hasłowych²⁶) (Miendelska, Marszałek 2020).

4. Opracowanie haseł literowych w części polsko-rosyjskiej słownika P. Dubrowskiego

W tym miejscu chciałbym przedstawić analizę zawartości haseł literowych zamieszczonych w części polsko-rosyjskiej słownika P. Dubrowskiego (1876). W roku 1978 część tę wydano wraz z częścią rosyjsko-polską pod wspólną okładką, dzięki czemu powstał tzw. słownik w obie strony²⁷. Segment rosyjsko-polski tego opasłego tomu był już wielokrotnie penetrowany przez językoznawców (Wawrzyńczyk 1995; Mędelka 2019, 2020, 2020a; Miendelska, Marszałek 2020), część polsko-rosyjska zaś ciągle czeka na swoich badaczy²⁸.

Korpus słownika polsko-rosyjskiego liczy 869 stron, artykuły hasłowe układają się w dwie kolumny. Liczby haseł nie podano. Można przypuszczać, że jest ich mniej więcej tyle samo, ile zawiera część rosyjsko-polska, czyli ok. 50 tys.²⁹ Korpus poprzedzono dwustronicowym *Objaśnieniem skrótów*

²⁵ Słownik W. I. Dala notuje nowe nazwy rosyjskich liter (Dal 2002).

²⁶ Por.: „А произносится как польское А. Старое название этой буквы аз”; „Б (старшее название этой буквы Буки), произносится как польское В”; „К произносится как польский звук К, ранее называемое Како”.

²⁷ Z datą wydania na okładkach: 1876–1878.

²⁸ Recenzję słownika P. Dubrowskiego, miejscami krytyczną, opublikował S. Ptaszycki, polski historyk, archiwista i wydawca, który do roku 1918 mieszkał w Rosji (Ptaszyckij 1878).

²⁹ J. Wawrzyńczyk oszacował liczbę haseł w części rosyjsko-polskiej na ponad 50 tys. (1995: 95 i 99).

i znaków użytych w Słowniku (podano skróty rosyjskie, rozwinięcia zaś – po rosyjsku i po polsku). Brakuje przedmowy i części wstępnej, nie ma szkicu gramatycznego ani wzorców odmiany wyrazów. Uważa się, że opracowując część polsko-rosyjską, leksykograf wzorował się na *Słowniku wileńskim* (Zdanowicz et. al. 1961).

4.1. Prezentacja haseł literowych

Analizę zawartości artykułów hasłowych, w których użyto litery jako nagłówka, poprzedzę przytoczeniem wszystkich odnośnych artykułów. Tak więc P. Dubrowski zamieścił w hasłach literowych następujące treści:

A произносится как русская буква А, та же буква с носовым звуком **А̇** произносится как *ом* перед буквами *b* и *p* (*dąb*, дуб, *kąpiel*, купальня), перед прочими же согласными как *он* (*pająk*, паук, *kąt*, угол). В конце слов носовой звук почти утрачивается и переходит в *O* (*chodzą*, ходят, *z tobą*, с тобою).

B, произносится двояко: твёрдо, как русская буква *B*, б, и мягко, с поставленным над нею знаком *b'* (*бь*), напр. *Gołąb'*, голубь.

C произносится как русск. *Ц*, со знаком **Ć** произносится мягко, напр. *nić* = *ниць* (*нить*), с присоединением буквы **Z** произносится как русское **Ч**, напр. *czego* = *чего* (*чегó*).

[**Ch**, две буквы, произносящиеся как русское *X*]³⁰.

D, произносится как русская буква *Д*.

E, произносится трояким образом: 1) *открыто* как русские буквы *E*, Э, напр. *berło*, *dobrze*; 2) немного сжато, в полголоса, напр. *zrozumieć*, *najmniej* (почти как: *zrozumij*, *najmniej*), и 3) с знаком внизу **Ę**, как *en*. В конце слов этот звук утрачивается.

F, произносится как русская буква *Ф*.

G, произносится как латинская *g*. После этой буквы никогда не пишется *e*; поэтому, между *g* и *e*, или вставляется гласная *i*, напр. *giertek*, *gielda* (*паж*, *биржа*), или согласная *g* смягчается буквами *dz*, *ż*, в грамматических видоизменениях, напр. *noga*, в дат. и предл. пад. *podze*; уменьш. *nóżka*; *mógł*, *módz* (*мочь*), *może* (*может*); *ubogi* (*убогий*), *ubodzy* (*убогие*), *uboższy* (*более убогие, беднейшие*). В словах заимствованных из латинского языка, поляки обыкновенно употребляют *j* или *i* вместо *g*, напр. *rejestr* (*реестр*), *anioł* (*ангел*) хотя и принято употреблять: *giest* (*жест*), *generał* (*генерал*), вм. *jest*, *generał*.

³⁰ Nie wyróżniono tego digrafu specjalnym nagłówkiem, jest wokabulą w ciągu haseł na literę *C*.

G прежде употреблялось, да и теперь иногда употребляется вместо *k* (сокращение местоимения *ku, ko, k*; напр. *gmyśli, gwoli, grzeczy*, вместо: *ku myśli* (по мысли, по желанию), *ku woli* (для тебя, для вас, для чего, в угоду), *ku rzeczy* (кстати).

H, произносится как русская буква *Г* в словах: *gospiतालь, господь, государь, госпожа*. Часто вместо буквы *h* неправильно пишут и произносят *ch* (русское *Х*).

I произносится как русские буквы *и, і*. Она пишется после согласных мягких и твёрдых: *k, g*, исключая мягкие: *c, cz, sz, rz, ź, dz, dź*, после которых следует *у* (русс. *ы*). Иногда *i* служит знаком смягчения предыдущей согласной буквы, напр. *ziemia*, читается как *żemia* (земля), земля.

J (*iot*) в польской азбуке служит для смягчения как гласных звуков, приставляясь перед ними, так и согласных, следуя за ними.

K, произносится как русская буква *К*.

L, произносится мягко как русская *Л*. (*Lato* = лято, русск. лето). Та же буква, обозначенная чёрточкою, *Ł*, произносится твёрдо (*Łatwo* = латво, русск. легко). Буква *L* употребляется в сокращениях в.м. *Litewski* (Литовский): *WXL* в.м. *Wielki Książę Litewski*, Великий Князь Литовский, или *Wielkie Księstwo Litewskie*, Великое Княжество Литовское.

M произносится как русская буква *М*. *M* употребляется в сокращениях в.м. *Mość* и *Miłościwy* (с.м. эти слова).

N произносится как русская буква *Н*.

O произносится как русское *О*. Та же буква с знаком над нею *Ó*, произносится как русское *у*: *Bóg* (Буг), *Бог*; *mój* (муй), мой.

P произносится как русская буква *П*. Когда эта буква в конце слов смягчается, то над ней ставится знак *'*, напр. *łap'* (хватай), *pokrop'* (покропи).

R произносится как русская буква *Р*.

S произносится как русская буква *С*.

T произносится как русская буква *Т*.

U произносится как русская буква *У*.

W произносится как русская буква *В*.

*X*³¹. В прежнее время, в словах чистопольских, буква *X* никогда не употреблялась Поляками, которые вместо нея писали *ks, (кс)*, исключая

³¹ Так, przez *e*, w oryginalu (również w artykule hasłowym *książe*, mimo że w SWil *książe*), i nieprzypadkowo. Według I. Bajerowej w uzusie XIX-wiecznym w zakresie doboru *e / ę* w wygłosie rzeczowników nijakich: „Rozwój przebiega wyraźnie: -ę bardzo zagrożone przez -e, jednak odzyskuje utracony teren i stan ogólny tu dochodzi do normy n = -ę pod koniec XIX wieku”, niemniej jeszcze pod koniec stulecia spotyka się formy oboczne, „i to w tym

чужестранные слова и изредка некоторые польския: *Xiądz*, в.м. *Książdz* (священник), *Xiężyc*, в.м. *Księżyc* (месяц). В последствии времени, с принятием постоянных правил правописания, начали употреблять *ks* и *gz* в.м. *X*, во всех польских словах, сохраняя эту букву только в собственных чужестранных именах. Она употребляется ещё в некоторых сокращениях: *X*. т. е. *Xiądz* = *Książdz* (священник), *W. X. Mość*, т. е. *Wasza Xiążęca* (= *Książęca*) *Mość*, ваше высочество, или ваше сиятельство, *W. X. Lit.*, т. е. *Wielkie Xięstwo* (= *księstwo*) *Litewskie*, великое княжество Литовское.

Y произносится как русская буква *Ы*.

Z произносится как русская буква *З*, **Ż** как *зь*, **Ź** как *Ж*.

4.2. Uwagi o wierzchniej szacie haseł literowych

Analizę rozpocznę nietypowo, od końca, czyli od zwrócenia uwagi na drobiazgi, na swoistą wierzchnią szatę artykułów literowych, bo zebranie ich w jednym miejscu unaocznia brak konsekwencji w opracowaniu poszczególnych haseł. Litery są translandami homogenicznymi, zatem wszystkie artykuły z grafemami w nagłówku prezentuje się w słownikach jednolicie, spójnie, według jednego wzorca. Tymczasem autor niektóre wokabuły oddziela przecinkiem od treści artykułu: *B, D, E, F, G, H, K, L*, niektóre nie: *A, C, I, J, M, N, O, P, R, S, T, U, W, Y, Z* (por. „**A** произносится как русская буква *A*”; „**B**, произносится двояко”), bez powodu różnicuje też inne zapisy, które powinny być jednorodne, por.: „**C** произносится как русск. *Ц*”; „**D**, произносится как русская буква *Д*”; „**O** произносится как русское *O*”. Niejednolicie traktuje się digrafy. Jako jedyne tego rodzaju hasło literowe figuruje w siatce *Ch*, podano je – inaczej niż pozostałe grafemy – w ciągu alfabetycznym litery *C*. Dwuznak *Cz* został umieszczony w hasle literowym *C*, tymczasem analogicznego *Sz* nie ma pod nagłówkiem *S*, co więcej – nie ma go w słowniku w ogóle. Pominięto też głoskę *ż* oznaczaną za pomocą liter *Rz*, co mogło być szczególnie dolegliwe dla rosyjskich czytelników. Za mniej uciążliwy trzeba uznać brak opisu wartości głoskowej dwuznaków *Dz, Dź, Dż*. Kolejna rażąca niekonsekwencja dotyczy kreskowania liter używanych na oznaczenie miękkich wargowych w wygłosie. Otóż spośród pięciu takich grafemów: *b', p', w', f', m'* słownikarz omówił realizację głoskową tylko dwóch, mianowicie pary *b' i p'* (hasła *B i P*). Pozostałe litery pomiął, mimo

_____ samym czasie i w tym samym źródle”, m.in. *imie / imię, książę / książe* (Bajerowa 1986: 87, 88). W części rosyjsko-polskiej słownika P. Dubrowskiego stwierdzono niekonsekwencje we wprowadzaniu do neutrów wygłosowych liter *e* lub *ę* (Mędelńska 2020a).

że w tekście (w poszczególnych artykułach hasłowych) ich używał i mimo że notuje je *Słownik wileński* (dalej: SWil), na którym się wzorował³². Zabrakło też spójnej koncepcji lokalizowania skrótów literowych, nadzwyczaj skromnie – nawiasem mówiąc – reprezentowanych w badanym słowniku³³. Mamy tu tylko cztery grafemy w owej wtórnej funkcji: *L*, *M*, *X*, *S*. Trzy pierwsze trafiły do haseł literowych, czwarty, *S*, figuruje osobno, jako kolejna wokabuła. Nieprzemysłany sposób prezentacji takich haseł sprawił, że część z nich zarejestrowano dwukrotnie. To z kolei stworzyło okazję do popełnienia kolejnego błędu niekonsekwencji: nieuzasadnionego zróżnicowania zapisów, w tym rosyjskiej wersji ortograficznej, mianowicie pod *L*: „*WXL в.м. [...] Wielkie Księstwo Litewskie, Великое Княжество Литовское*”, pod *X* zaś: „*W. X. Lit., т. е. Wielkie Xięstwo (= księstwo) Litewskie, великое княжество Литовское*”. Trudno takie fakty uznać za wzór elegancji leksykograficznej. P. Dubrowskiemu przydałaby się praktyczna porada udzielona słownikarzom ponad sto lat później: „Каждую серию однотипных статей [...] должен делать один человек. [...] если ты один, то делай такие серии разом (например, все предлоги, все союзы и т.д.). Только так можно избежать разнобоя” (Bierkow 2004: 235).

4.3. Hasła literowe a szkic fonetyczny

Jednakże podstawowa refleksja nasuwająca się po przejrzeniu zawartości literowych artykułów hasłowych w badanym słowniku dotyczy braku w nich jakiegokolwiek informacji *stricte* przekładowej. P. Dubrowski nie wykorzystał wokabuł grafemowych nawet jako środka technicznego do wprowadzenia translandów opartych na literach, w rodzaju *od a do z*, które, co zasługuje na podkreślenie, zarejestrował aktualny wówczas SWil. Można by też zamieścić w artykułach literowych skróty muzyczne w rodzaju *b* czy *c*, mają bowiem one nieoczywiste translaty rosyjskie, odpowiednio *cu* i *do*³⁴.

Hasła literowe posłużyły XIX-wiecznemu słownikarzowi wyłącznie do przekazania użytkownikom instrukcji co do sposobu odczytania (wymówienia) polskich grafemów. Instrukcje te są skierowane do Rosjan. Warto

³² Por. w SWil: „*F* [...] wyrobiła sobie odpowiednią miękką *f* [...] *traf* (tryb roz.) od *trafić*”; „*W* [...] ma odpowiadającą miękką foremną *w* (*wi*)” (przykłady: *traw*’ od *trawić*, *mów*’ od *mówić*, *paw*’ (*pawia*), *staw*’ od *stawić*); „*M* [...] ma odpowiednie miękkie *m*, *mi*” (przykładów nie podano).

³³ SWil, aktualne źródło normatywne dla ostatniej ćwierci XIX w., skróty rejestruje, por. „*B* małe, z punktem po nim (*b*) oznacza często różne skrócenia, np. *bardzo*, *były* [...]”.

³⁴ Tym bardziej że rejestrował je SWil, por. w haśle *B*: „w muzyce, znaczy, skrócenie: *bas*, *be-mol*; znak *b* zniża każdą nutę o pół tonu”.

przypomnieć (o czym była mowa wyżej), że w tym samym mniej więcej czasie, kiedy P. Dubrowski opracowywał swój słownik, bo w roku 1875, wybitny językoznawca J. N. Baudouin de Courtenay stwierdził stanowczo, że wskazówki na temat wartości dźwiękowej liter powinny trafiać do przykorpusowego szkicu fonetycznego, a nie pod poszczególne wokabuły grafemowe (Boduen de Kurtene 1963: 142). W drugiej połowie XX w. zwolennikiem takiego rozwiązania był rosyjski teoretyk i praktyk leksykografii dwujęzycznej, W. Bierkow. Uważał on, że słownik przekładowy powinien zawierać zalecenia umożliwiające użytkownikom w miarę poprawne wymówienie wyrazów obcojęzycznych (Bierkow 1973: 11). Po właśnie taki, najbardziej racjonalny sposób prezentacji kwestii polskiej wymowy sięgnął także A. Bogusławski (1978: 573–574). W podrzdziałiku *Польский алфавит и основные русские соответствия польских букв* zamieścił w dwóch krótkich kolumnach litery polskiego alfabetu, a obok nich – odpowiedniki dźwiękowe przedstawione za pomocą grafemów rosyjskich. Ogromna większość ekwiwalentów nie wymagała dodatkowych wyjaśnień, por.: *A, a* – *a*; *C, c* – *ц*. W siedmiu wypadkach dopełniono ekwiwalenty związłymi uściśleniami: *A, a* – *o* (nosowe); *Ć, ć* (tylko na końcu wyrazu i przed spółgłoską) – *ч*; *E, e* – *э* (nosowe); *L, l* – *л* albo niesylabiczne *у*; *Ń, ń* (tylko na końcu wyrazu i przed spółgłoską) – *нь*; *Ś, ś* (tylko na końcu wyrazu i przed spółgłoską) – *шь* miękkie; *Ż, ż* (tylko na końcu wyrazu i przed spółgłoską) – *жь* miękkie. W kolejnym podrzdziałiku: *Звуковое значение специальных сочетаний польских букв* mamy wymowę dwuznaków, por. *sz* – *ш*, np. *szary* [*шары*], oraz połączeń liter spółgłoskowych z *i*, por. *ci* – przed samogłoską, a także *c* przed *i* i spółgłoską lub przed *i* na końcu wyrazu – (miękkie) *ч*, np. *ciocia* [*чоча*], *cicho* [*чихо*]. Ostatni podrzdziałik: *Другие указания* zawiera wskazówki na temat akcentu i dokładniejsze zalecenia dotyczące wymowy głosek uwikłanych kontekstualnie, kryjących się pod pewnymi grafemami, por. m.in. uwagę o tym, że litera *l* przed *i* oznacza miękkie *ль*, w pozostałych zaś wypadkach – twardy dźwięk podobny do *л*, podczas artykulacji którego czubek języka nie styka się z górnymi zębami, lecz z dziąsłami. W jednostkowych wypadkach wymowę wyrazu A. Bogusławski zamieszcza w odpowiednim artykule hasłowym, np. [*r-z*] w *marznąć*. Jednak podawanie w dodatku gramatycznym sposobów poprawnego odczytywania grafemów w języku wejścia nie stało się tradycją, na ogół autorzy słowników polsko-rosyjskich rezygnują z przybliżania kwestii fonetycznych³⁵.

³⁵ Por. m.in.: „Informacja o wymowie podawana jest w nawiasach ukośnych, po niektórych tylko wyrazach hasłowych – w wypadku gdy jakaś litera bądź kombinacja liter oznacza

5. Dostosowanie zawartości haseł literowych ze słowników jednojęzycznych do potrzeb użytkownika słownika polsko-rosyjskiego

Wróćmy do P. Dubrowskiego. Informacje z zakresu fonetyki – wzorem współczesnych sobie słownikarzy jednojęzycznych – rozrzucił on po całym korpusie słownika. W charakterze wokabuł, tak jak SL i SWil, rejestrował tylko majuskuły³⁶, minuskuł nie notował³⁷. Zamieszczając pod wokabułami literowymi zalecenia związane z wymową, również opierał się na zawartości odpowiednich haseł w słownikach definicyjnych: SL i SWil (najbardziej aktualnym w ostatniej ćwierci XIX w.), jednak bynajmniej nie kopiował wiernie treści odnośnych artykułów z literami w nagłówkach, można nawet powiedzieć, że dostosowywał owe treści do potrzeb rosyjskich użytkowników słownika polsko-rosyjskiego. Tak więc P. Dubrowski zrezygnował z podawania kolejnego miejsca danej litery w alfabecie, por. w SL: „*B*, druga głoska, a pierwsza spółgłoska obiecadła [...]” czy w SWil: „*E*, „piąta głoska alfabetu; z pomiędzy samogłosek druga”. Pomiął też, z pewnymi wyjątkami³⁸, fakty historyczne, por. w SWil m.in.: „Dawni często kreskowali *e* otwarte”, oraz inne spostrzeżenia przy opanowywaniu języka obcego zbędne, por. w SWil m.in.: „Nie ma żadnego wyrazu *E* prawdziwie polskiego [...], który by się od *e* zaczynał [...]”. P. Dubrowski dokonał również pewnych pragmatycznych redukcji w siatce haseł swojego słownika, były to jednak decyzje pochopne, nie do końca przemyślane. Słownikarz nie uwzględnił mianowicie obcych liter *Q* i *V* (ale podał *X*), chociaż współczesny mu SWil – mimo braku w korpusie haseł rozpoczynających się od *q* czy *v* – notuje odpowiednie wokabuły literowe³⁹. Nasz leksykograf wykluczył tym samym możliwość wykorzystania jego słownika do tłumaczenia niektórych tradycyjnych zapożyczeń, np. *quasi* czy *verte*⁴⁰, nie ułatwił też użytkownikom poprawnego odczytania

głoski w sposób wyjątkowy, nieregularny, co por. np. w *narzan /r-z/* (Wawrzyńczyk et al. 2005: 10).

³⁶ Tak też w części rosyjsko-polskiej jego słownika (Miendelska, Marszałek 2020).

³⁷ W XXI-wiecznym słowniku polsko-rosyjskim są tylko minuskuły (Wawrzyńczyk et al. 2005).

³⁸ Zazwyczaj, bo są wyjątki, m.in. obszerny artykuł umieszczony pod wokabulą *G* albo *X*.

³⁹ Por.: „*Q*, głoska abecadła łacińskiego, która z następującym zawsze po niej *u* wymawia się po polsku jak *kw*. Dawni Polacy niektóre wyrazy przyswojone z łacińskiego pisali przez *Q*, np. *Questya*; dziś wszystkie takie wyrazy piszą się przez *Kw*, i tam ich patrzeć należy” oraz: „*V*, głoska abecadła łacińskiego, co do brzmienia i znaczenia odpowiadająca zupełnie polskiemu *W*. Używa się w języku naszym w nazwiskach osób i miejsc obcych, wtedy, gdy je wyrażamy podług pisowni cudzoziemskiej [...]”.

⁴⁰ Znajomość łaciny wśród wykształconych Rosjan nie była powszechna.

nazw geograficznych ujętych w specjalnym wykazie na s. 844–854: *Quebec*, *Quimper*, *Quito* oraz *Valence*, *Vera Ceruz*, *Vevay* i sześciu innych. Przede wszystkim zaś P. Dubrowski uogólnił informację fonetyczną zawartą w SL i SWil, sprowadzając ją do najistotniejszych faktów, których znajomość jest niezbędna, by w miarę poprawnie odczytać litery obcego alfabetu, por. wyżej zwięźle opracowane hasło *O* czy *K* i bardzo rozbudowane, zajmujące ponad pół kolumny, analogiczne hasło *O* lub *K*⁴¹ w SWil.

6. Podsumowanie

Staralem się wykazać, że zagadnienie wprowadzania liter do siatek haseł słowników przekładowych na ogół nie przyciągało uwagi teoretyków leksykografii przekładowej, mimo że – jak wynika głównie z prac J. Wawrzyńczyka – grafemy zasługują na zainteresowanie słownikarzy dwujęzycznych. Przegląd istniejących słowników unaoczniał, że w praktyce leksykografowie rozmaicie podchodzili do wokabul literowych: 1) pomijali je; 2) rejestrowali wybiórczo; 3) wprowadzali bezwyjątkowo. Zawartość artykułów literowych także bywała zróżnicowana i zależała od funkcji, jaką leksykograf przypisał wokabulom grafemowym. Rzadko była to najbardziej pożądana rola litery jako translandu elementarnego.

Analiza części polsko-rosyjskiej słownika XIX-wiecznego P. Dubrowskiego dowiodła, że autor wprowadził do siatki haseł artykuły z literami w nagłówku, tak jak uczynił to w części rosyjsko-polskiej. Wzorował się w obu wypadkach na słownikach jednojęzycznych, jednak bynajmniej nie kopiował wiernie ich zawartości, lecz wykorzystał ją w dużym stopniu racjonalnie, dostosowując treść artykułów do potrzeb adresatów słownika. Jednak owe potrzeby sprowadził do instrukcji odczytywania wartości głoskowej grafemów, zamieniając hasła literowe w kikunastoodcinkowy szkic graficzno-fonetyczny, rozrzucony po całym korpusie słownika. Nie traktował jeszcze liter jako jednostek podlegających translacji, nie dostrzegł potencjału przekładowego tkwiącego w grafemach, nie wykorzystał odnośnych artykułów nawet jako miejsca prezentacji frazeologii, którą pewne litery przez lata obrosły.

⁴¹ „*K*, jedenasta głoska alfabetu; w ogólnej budowie języka, *K* zamienia się na *c*, *cz*, lub się miękcy przydaniem *cz*; np. *thukł*, *thuc*, *thucze*, *matka*, *mateczka*. W łacińskim alfabecie zastępuje się ono przez *c*. W języku polskim po *k* zawsze się kładzie *i*, a nigdy *y*; przeciwnie zaś w czeskim po *k* zawsze *y*, a *i* nie następuje. Po *k* nigdy też w polskim nie może iść *e* bez poprzedzającego *i*; kiedy zaś po *k* znajduje się *e*, to nie należy takowe do wyrazu, lecz jest oderwanym zakończeniem osoby domyślnego słowa, np. *jakem pocziw* zam. *jak jestem pocziwy*, *jakeś zrobił* zam. *jak zrobiłeś*”.

W opracowaniu hasel literowych P. Dubrowski dopuścił się błędów i niekonsekwencji podobnych do usterek napotkanych w części rosyjsko-polskiej jego słownika, ale zdarzyły mu się także pewne niedociągnięcia specyficzne, związane z innym językiem wejścia i innym adresatem. Na przykład słownikarz nie uwzględnił w opisie digrafów *sz, rz, dz, dź, dż*, omówił litery *b'* i *p'*, pomijając analogiczne *m', w', f'*, nie zarejestrował obcych grafemów *Q* i *V* (ale nazwy własne na *Q* i *V* są w słowniku), skróty literowe uwzględnił tylko w czterech hasłach, jeden skrót, *S*, uczynił osobną wokabułą, skrót nazwy *Wielkie Xięstwo Litewskie* umieścił dwukrotnie, w odległych artykułach, w każdym w innej postaci (*WXL* oraz *W.X.Lit.*) itp.

Zmodyfikowanie przez P. Dubrowskiego artykułów literowych zawartych w słownikach definicyjnych polegało na ich znacznym skróceniu i odrzuceniu (nie zawsze konsekwentnym) treści nieprzydatnych do poprawnego odczytywania wartości dźwiękowej liter, takich jak lokalizacja grafemu w ciągu alfabetycznym czy też fakty z historii języka.

Skróty słowników

SL – S. B. Linde: *Słownik języka polskiego*. T. I–VI. Lwów 1854–1860.

SWil – A. Zdanowicz et al.: *Słownik języka polskiego*. T. I–II. Wilno 1861.

Literatura

Bajerowa I. (1986): *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja*. T. I: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*. Katowice.

Białek E. (2018): *Leksykografia przekładowa dla leksykografii jednojęzycznej – o współpracy i współdziałaniu słów kilka*. „Prace Językoznawcze” XX/2, s. 5–24.

Bierkow W. P. (1973): *Woprosy dwujazycznoj leksikografii (słownik)*. Leningrad.

Bierkow W. P. (1977): *Słowo w dwujazycznym słowniku*. Tallin.

Bierkow W. P. (2004): *Dwujazycznaja leksikografija. Uczebnik*. Moskwa.

Boduen de Kurtene I. A. (1963): *Zamieczanija o russko-polskom słowniku*. „Leksikograficzeskij Sbornik” 6, s. 139–147.

Bogusławski A. (1978): *Ilustrowany słownik rosyjsko-polski polsko-rosyjski*. T. II. Warszawa.

Bogusławski A. (1988): *Dwujazyczny słownik ogólny. Projekt instrukcji z komentarzami*. [W:] *Studia z polskiej leksykografii współczesnej*. Red. Z. Saloni. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 19–65.

Boguszewicz J. (1900): *Nowyj podrobnij russko-polskij słowar'*. Warszawa–Łódź.

Dal W. I. (2002): *Tołkowyj słowar' żywogo wielikorusskogo jazyka*. T. I–IV. Moskwa.

Dąbkowski G. (2017): *Minimum terminologii muzycznej – propozycja hasłownikograficzna*. [W:] *Wokół 300 tysięcy polskich słów. Wstęp do hasłownikologii*. Red. J. Wawrzyńczyk, P. Wierchoń. Warszawa, s. 55–59.

Dąbrowska M. (2018): *Piotra Dubrowskiego związki z Polską (z zawartości i o zawartości wybranych czasopism polskich oraz rosyjskich połowy XIX wieku)*. „Acta Neophilologica” XX (1), s. 155–167.

- Dubczinskij W. W. (2009): *Leksikografija russkogo jazyka. Uczebnoje posobije*. Moskwa, s. 97–121.
- Dubrowski P. (1876): *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego ułożony przez P. Dubrowskiego, członka-korespondenta Cesarskiej Akademii Nauk*. Część polsko-ruska. Warszawa.
- Dubrowski P. P. (1877): *Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego ułożony przez P. Dubrowskiego, członka-korespondenta Cesarskiej Akademii Nauk*. Część rusko-polska. Warszawa.
- Dworecki I. H. (1950): *Słownik rosyjsko-polski*. Warszawa.
- Grekow N. I., Rozwadowska M. F. (red.) (1950): *Słownik polsko-rosyjski*. Warszawa.
- Grek-Pabisowa I. (1997): *Z historii słowników polsko-rosyjskich i rosyjsko-polskich*. [W:] *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*. Red. H. Popowska-Taborska. Warszawa, s. 61–73.
- Grot J. K. (1894): *Russkoje prawopisanije. Czast' pierwaja (wowiedienije)*. Sankt-Pietierburg, <https://imwerden.de/pdf/grot_russkoe_pravopisanie_1894.pdf>, dostęp: 31.07.2020.
- Hessen D., Stypuła R. (1967): *Wielki słownik polsko-rosyjski*. T. I–II. Warszawa.
- Jakubowski W. (1946): *Słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*. Część pierwsza rosyjsko-polska. Warszawa.
- Jakubowski W. (1947): *Słownik rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*. Część druga polsko-rosyjska. Warszawa.
- Kim S. S.-D. (1981): *Woprosy kompleksnoj razrabotki tipowej russkoj czasti dla russko-nacyonalnych slowariej (zamietki praktika)*. „Woprosy jazykoznanija” 5, s. 39–53.
- Kozdra M. (2017): *Dobór haseł w słownikach ogólnych rosyjsko-polskich i polsko-rosyjskich*. [W:] *Wokół 300 tysięcy polskich słów. Wstęp do hasłownikologii*. Red. J. Wawrzyńczyk, P. Wierzchoń. Warszawa, s. 205–221.
- Kożynowa A. A. (2007): *O polsko-russkich i russko-polskich słowariach konca XX – naczala XXI ww.* [W:] *Słowo i słowar'. Vocabulum et vocabularium. Sbornik naucznych trudow po leksykografii*. Ried. L. W. Ryczkowa, W. Ł. Woronowicz. Grodno, s. 12–14.
- Krasnyj J. (1931): *Polsko-russkij słowar'*. Moskwa.
- Krasnyj J. (1933): *Russko-polskij słowar'*. Moskwa.
- Makarow N. P. (1867): *Połnyj russko-francuzskij słowar'*. Sankt-Pietierburg.
- Malkiel Y. (1967): *Secondary Uses of Letters in Language*. „*Journal of Typographic Research*” 1 (2), s. 169–190.
- Marchlewskaja B. G., Rozwadowskaja M. F. (1939): *Polsko-russkij słowar'*. Moskwa.
- Mędeńska J. (2019): *Wertując słownik rosyjsko-polski P. Dubrowskiego (uwagi o XIX-wiecznym warsztacie leksykograficznym i o wizerunku ówczesnej polszczyzny)*. „*Slavia Orientalis*” 68, s. 699–719.
- Mędeńska J. (2020): *XIX-wieczne ciekawostki leksykalne w słowniku rosyjsko-polskim Piotra Dubrowskiego*. [W:] *Wokół pewnego cytatu. Zbiór artykułów*. Red. K. Wojan. Warszawa, s. 263–294.
- Mędeńska J. (2020a): *O XIX-wiecznej polszczyźnie literackiej odzwierciedlonej w „Słowniku rosyjsko-polskim” Piotra Dubrowskiego. Ortografia i refleksy fonetyki*. [W:] *Verba multiplicia, veritas una. Prace dedykowane Profesor Alicji Pihan-Kijasowej*. T. 1. Red. T. Lisowski, P. Michalska-Górecka, J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczyk, A. Sieradzki. Poznań, s. 373–404.
- Mędeńska J., Wawrzyńczyk J. (1992): *Między oryginałem a przekładem. Rzecz o słownikach dwujęzycznych*. Kielce.
- Miendelska J., Marszałek M. (2020): *Bukwa kak obiekt opisanija statji w dwujazycznom słowarje (na primierie Połnogo słowaria polskago i russkago jazyka P. P. Dubrowskogo)* (w druku).
- Mirowicz A., Dulewicz I., Griek-Pabis I., Maryniak I. (1970): *Bolszoj russko-polskij słowar'*. T. I–II. Moskwa–Warszawa.
- Potocki F. A. (1873): *Słownik polskiego i rosyjskiego języka opracowany podług najnowszych i najlepszych źródeł*. Część pierwsza: polsko-rosyjska. Lipsk.

- Ptaszyckij S. (1878): *P. P. Dubrowskij*. „Żurnal Ministerstwa Narodnego Proswieszczenia”. T. 197, 5, s. 110–120.
- Rozwadowska M. F. (1969): *Nastolnyj polsko-russkij słowar’*. Warszawa.
- Sadikow A. W. (2019): *Dwujazyczna leksykografija. Opyt postrojenija obszczej tieorii*. Moskwa.
- Safiullina G. R. (2018): *Dwujazycznyje słowari kak istocznik izuczenija leksikograficzeskoj mysli (na primierie tataro-russkich i russko-tatarskich słowarij wtoroj połowiny XX wieka)*. „Uczonyje zapiski Kazanskogo uniwersiteta. Sierija Gumanitarnyje nauki” 160, 5, s. 1235–1248.
- Sawinic J. (1870): *Słownik rusko-polski podług Dahla i innych źródeł, wypracowany przez J. Sawinicza*. Warszawa.
- Szczawinskij Z. (1913): *Nowyj potnyj polsko-russkij słowar’*. Warszawa.
- Szczawinskij Z. (1913a): *Nowyj potnyj russko-polskij słowar’*. Warszawa.
- Szczerba L. W. (1974): *Opyt obszczej tieorii leksykografii*. [W:] *Jazykowaja sistiema i rieczewaja diejatelnost’*. Ried. L. R. Zindier, M. I. Matusiewicz. Leningrad, <<http://www.ruthenia.ru/apr/textes/sherba/sherba9.htm>>, dostęp: 25.07.2020.
- Wawrzyńczyk J. (1991): *W poszukiwaniu obiektów leksykografii polsko-rosyjskiej*. [W:] *Words are Physicians for an Ailing Mind*. *Sagners Slavistische Sammlung*. Band 17. Red. M. Grochowski, D. Weiss. München, s. 445–447.
- Wawrzyńczyk J. (1995): *Piotr Dubrowski i jego Dokładny słownik języka ruskiego i polskiego z 1877 roku*. „Opuscula Polonica et Russica” III, s. 95–99.
- Wawrzyńczyk J. (2008): *Mały grafoidiomatykon rosyjsko-polski*. [W:] tegoż: *Z leksykografii polskiej i obcej. Szkice, uwagi, polemiki*. Warszawa, s. 449–468.
- Wawrzyńczyk J. (2010): *Entia lexicographica polono-russica abscondita*. [W:] tegoż: *Z leksykografii polskiej i obcej. Szkice, uwagi, polemiki*, s. 421–436.
- Wawrzyńczyk J. (2011): *Blaski i cienie translatorsfery*. [W:] *Na tropach translatorów. W poszukiwaniu odpowiedników przekładowych*. Red. W. Chlebda. Opole, s. 167–176.
- Wawrzyńczyk J., Kuratczyk M., Bartwicka H. (2005): *Wielki słownik polsko-rosyjski*. Warszawa.
- Wawrzyńczyk J., Kuratczyk M., Małek E., Gołubiewa A., Bartwicka H., Wawrzyńczyk A. (2004): *Wielki słownik rosyjsko-polski z kluczem polsko-rosyjskim*. Warszawa.

